

Balázs György

Magyarország három évszázados külgazdasági kapcsolatai

(I. rész)

György Balázs Dr., Retired College Professor: Three hundred years of the Hungarian external trade

The essay would like to describe the development and the history of Hungarian foreign affairs relationship and foreign trade in the last three centuries. The study, which can be used like an educational study-aid, is the result of the long tutorial and research career of the author.

A 17–18. század fordulóján meginogni látszottak a Habsburg Birodalom nagyhatalmi ábrándjai. Világossá vált minden vezető előtt, hogy Spanyolország végérvényesen kiesik a birodalom dinasztikusan egybetartott területéből, és a nagyhatalmi státus további fenntartása más módszereket igényel. Így nem véletlen, hogy a 17–18. század fordulója előtti időkben egyre inkább erősödött az a nézet, hogy a birodalom súlypontját a Duna folyása mellé kell áthelyezni, egy Közép-Duna-medence politikai megszervezésére kell törekedni. A török katonailag már nem volt a régi, a Kárpát-medencében vagy a határán élő népek pedig a nagyhatalmak árnyékában hosszú távon önmagukban nem voltak életképesek, orientációs tényező nélkül.

A Habsburgok gazdaságpolitikája

A 18–19. században egyre inkább összeszerveződő Habsburg Birodalom teljesen eltérő geopolitikai, történelmi és kulturális hagyományokból álló birodalmat jelentett. A monarchia gazdaságföldrajzi helyzete azonban szerencsés volt, hiszen területének nagyobb részét ásványkincsekben gazdag hegyek védték, és az idetartozó agrárterületek, valamint az iparilag jól haszno-

sítható hegyvidékek egymásmellettsége szinte tálcán kínálta az agrár-ipari munkamegosztás kialakításának lehetőségét.

Alig volt területe a birodalomnak, ami kívül maradt ezen a zárt tömbön. Ilyen volt például Voralberg, Galícia, Bukovina, és a legjelentősebb kívülálló — ami nagyon fájdalmas volt a vezetésnek — Csehország maradt a 18. században, amelynek legnagyobb piaca még mindig Hamburg és nem Bécs volt.

A gazdaságföldrajzi adottságok tehát jó alapját képezhették egy birodalmi munkamegosztás kiépítésének. A politikai és kulturális jegyek azonban korántsem voltak nevezhetők egységesítő bázisnak. Nem véletlen, hogy a birodalmi vezetés gondolkodásában az egységesítés kezdettől fogva jelentős szerepet játszott, a központi gazdaság-politikai irányítás kiépítésével együtt.

A birodalmi gazdaság-politikai irányítás kiépítése párhuzamos folyamatként ment végbe: a gazdaság kiépítése és ennek elméleti kidolgozása együtt zajlott le. A megvalósítására leginkább — a Becher és Schröder írásait felhasználó — Theodor W. von Hörning (1640–1714) munkássága hatott. Ő ismerte fel talán először, hogy a Habsburg Birodalom országai egymásra utaltak, jól kiegészítik egymást, s ezzel együtt képe-

sek az autarkiára. Programja is ennek megfelelő volt: a 16 kiadást megélt híres „Österreich über alles ...” című munkájában kifejtette, hogy a földművelés és a nyersanyag-kitermelés területén optimális kihasználásra kell törekedni. A birodalom számára az a legjobb, ha a fogyasztás döntően belföldi termékekből áll: a készárú kivitelrel csak nyerhet a birodalom. Ezzel együtt a behozatali tilalmat kívánt kivetni néhány termékre.

A Habsburgok gazdaságpolitikája mind elméleti alapvetésben, mind gyakorlati megvalósításban összbirodalmi jellegű volt. Ember Győző történész már az 1930-as években leírta, hogy „Bécsben nem tekintették Magyarországot külön gazdasági területnek, benne az egész birodalom egy részét látták csupán.”

A magyar álláspontot Eckhart Ferenc fejtette ki színvonalas; „A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában” című monográfiájában, amely mű 1922-ben jelent meg. Eckhart úgy látta, hogy Magyarország és Ausztria különböző fejlődése Mária Terézia (1740—1780) korában veszi kezdetét. A 18. század első felében mind két ország hasonló gazdasági és társadalmi viszonyok között élt, de ez az állapot a század második felében már lényegesen eltért egymástól. A különbség okát Mária Terézia gazdaság-politikájában találjuk meg, amely — egyes nézetek szerint — Ausztriának kedvezett. Ezzel a szemlélettel ellentétben áll Kosáry Domokos és Heckenast Gusztáv véleménye. Szerintük a 18. század, különösen a század második fele Magyarország történetében nem a gazdasági elnyomás és elmaradás, hanem az építés és a felzárkózás irányában meginduló fejlődési szakasz volt.

Hörmigk az általa röviden Ausztriának nevezett Habsburg Birodalmat olyan gazdasági egységnek fogta föl, amelynek egyes országal és tartományai kölcsönösen ki kell egészítsék egymást. Nem kívánatos és nem is lehet a birodalom minden alkotóelemét egyformán fejleszteni, szerepek osztására van szükség, s az egyes országok egymást kiegészítő adottságainak az összbirodalmi fejlődés szolgálatába állítására. Magyarország földje bányakincsekben gazdag

— mutatott rá Hörmigk —, azonkívül „valóságos kenyér-, zsír- és húsbánya” is, s ez szabja meg gazdasági szerepét.

Ennek megfelelően az összbirodalmi elképzelések egyik vezérmotívuma lett, hogy Magyarországnak kell ellátni élelmiszer és nyersanyagokkal a cseh és osztrák örökös tartományokat, persze csak abban az esetben, ha azok éppen nem képesek önellátásra. Ezt a szerepet a magyar történetírás egykoron nem csekély túlzással gyarmati függésnek nevezte.

A hörmigki merkantilista elvnek megfelelően a 18. század közepe felé Ausztria és Magyarország gazdasági kapcsolatainak szabályozása elsődlegesen kereskedelmi vontkozású volt: 1754. október 1-én léptették életbe az úgynevezett kettős vámrendszert, ami 5-20 százalékos vámértékkel szabályozta a két térség kereskedelmét. A cél egyértelmű: a birodalmi prioritások — az örökös tartományok és Bécs ellátása —, és azok hosszú távú biztosítása. E rendeletnek azonban volt serkentő hatása is a magyar gazdaságra nézve. Az Ausztriába irányuló magyar mezőgazdasági árucikkekre ugyanis relatíve alacsony vámot vetettek ki, így erősödhetett országunk agrárexportja, ugyanakkor az örökös tartományok lényegesen fejlettebb iparcikk termelése — szinte minimális vámmal sújtva — fokozatosan bővülő piacot talált Magyarországon.

Alapelveit tekintve ez a kettős vámrendszer — bár tételei néha jelentősen módosultak — 1850-ig megmaradt.

Az 1770-es évektől kezdődően az osztrák gazdaság-politikában moderebb tanítások láttak napvilágot, és megjelent a szabadkereskedelmi elmélet is. Feltehetően ezek hatására 1775-ben létrehozták az egységes osztrák- és cseh vámterületeket, kizárva belőlük a Magyar Korona Országain kívül Galiciát, a Tenger-melléket, Tirolt és Elő-Ausztriát, ami azt mutatja, hogy nem magyarelles intézkedésről volt szó. II. József (1780—1790) császár pedig 1784-ben eltörli a vámhatárt Magyarország és Erdély között. Az osztrák-magyar vámrendszer első fontos változása 1788-ban következett be. A császár e rendelete vámmenteséget biztosított az

örökös tartományokból Magyarországra szállított minden termékre, míg fordított viszonylatban áruajtánként külön-külön vámtételt állapított meg. Ugyanakkor néhány mezőgazdasági termék vámtételét (bor, faggyú, stb.) felemelte.

A következő komolyabb módosítás 1829-ben történt, amikor az örökös tartományokban bevezették a fogyasztási adót. Magyarországon és Erdélyben a kormány ezzel az eszközzel nem élhetett, — a kieső bevétel miatt — ezért fel-emelték a magyar mezőgazdasági termékek vámjait. A magyar harmincad és az osztrák beviteli vám mellé az úgynevezett „állandó rendi kárpótlás” illetékét kellett leróni. (Pl. egy akó bor beviteli váma 36 krajcár, a rendi kárpótlás ezzel szemben 1 forint 24 krajcár volt.)

A vámrendszerre a kortársak úgy tekintettek, mint olyan bécsi rendelkezésre, amely korlátozta Magyarország mozgásterét, sújtja a magyar gazdaságot. Megállapítható, hogy ez a kortársi megítélés meglehetősen egyoldalú, de az sem állítható, hogy a térség egyenrangú kereskedelméről volt szó.

A magyar gazdaság szempontjából ennek a kapcsolatnak kétségkívül pozitív vonása volt, hogy megnőtt a két térség közötti kereskedelem volumene, nőtt hazánk mezőgazdasági exportja, és így az ausztriai fogyasztásban egyre meghatározóbb szerepet játszott a magyar agrártermék. Roman Sandgruber számításai szerint a 18. században *Magyarországról Ausztriába* kiszállított gabona az osztrák fogyasztásnak mindössze még csak 2,5–3 százalékát fedezte, ezzel szemben az 1840-es években a búzafogyasztás ilyenén aránya már elérte a 10 százalékot. Fordítva is működött a komparatív előnyökön nyugvó mechanizmus, hiszen az *Ausztriából Magyarországra* szállított textilipari termékek hazánk textílvásárlásainak 90 százalékát tette ki.

Az is tény, hogy a meglévő komparatív előnyök mellett voltak negatív vonásai is a gazdasági munkamegosztásnak. A bécsi udvar kereskedelmi politikája Magyarország irányában szándékosan hátrányos volt. Arra törekedett elsősorban, hogy fogyasztópiacot biztosítson az osztrák és a cseh manufaktúráknak, és ugyanakkor távol tartsa a magyar konkurenciát az osztrák

és a cseh örökös tartományoktól. E kereskedelmi politika eszköze az uralkodó által kibocsátott — a már említett — vámtarifá volt, amely kedvezett az osztrák és a cseh áruk magyarországi exportjának, előbb csak korlátozta, majd gyakorlatilag kizárta a magyar piacról a birodalmon kívüli termékeket, és gátolta a magyar áru, mindenekelőtt a textiliák és a bor bevitelét az örökös tartományokba. Az eredmény nem is maradt el. 1782-ben Magyarország posztóbehozatalának 66 százaléka Felső-Ausztriából, a pamutbehozatalának 91 százaléka Alsó-Ausztriából, selyem-behozatalának pedig 92 százaléka Bécsből származott.

Az iparcikk és agráráru cseréjénél az irányított, hatalmi eszközökkel is befolyásolt piaci kapcsolatok esetében az iparcikk szállítója került előnyös helyzetbe. Következésképpen úgy tekinthetjük, hogy az ilyen kereskedelemnél egy lassú, folyamatos, évszázados tőkeelszívás történik, ami természetesen megakadályozhatja, vagy legalábbis hátráltatja a belső tőkeakkumulációt. De ennél is fontosabb, hogy az agrár- ipari termékcseré hosszú távon konzerválhatja a gazdasági szerkezetet, az elért piaci pozíció kényelmessé teheti a termelőket, és egyáltalán nem ösztönöz a termelékenység növelésére.

Összegezve elmondható, hogy a Habsburgok gazdaságpolitikája a 17–18. században mind az osztrák és a cseh tartományokban, mind pedig Magyarországon nagyjában-egészében az adott feltételeknek megfelelő volt. Nem róható fel az összbirodalomnak, amely maga is felzárkózni igyekezett Európa fejlettebb régióihoz, hogy a saját fejlettebb tartományait előnyben részesítette. Felvetődik a kérdés: Magyarországnak kijutott-e a gazdaság-politikának mind az előnyeiből, mind a hátrányaiból? Ha összehasonlítjuk a 18. század végi Magyarország gazdasági viszonyait a száz évvel korábbiakkal, az előnyök kerülnek túlsúlyba. Az is tény, hogy nem egy területen lehetett volna többet is tenni, de ami elmaradt, nem rosszindulatból, hanem a birodalmat alkotó különböző országok érdekeinek többé-kevésbé szerencsés vagy méltányos egyetértés következtében maradt el.¹

A háborús konjunktúra, a külkereskedelem növekedése

A külkereskedelem alakulásában az egyik jelentős változást a forgalom volumenének nagymértékű növekedése jelentette. Ez a növekedés főleg a 18. század derekától gyorsult meg. A 18. század elején Magyarország külkereskedelmének az értéke — a külön vámterületnek számító Erdély és Bánság adatai nélkül — alig tehető néhány millió forintra, és még az 1740-es években is 9–10 millió körül mozgott. Az 1770-es évek végére ez az összeg 20–25 millióra növekedett, ami több mint kétszeres emelkedés még akkor is, ha a Bánság már megszűnt külön vámterület lenni és eredményeit a Magyarországhoz számították.

A 18–19. század fordulójának háborús konjunktúrája tovább emelte az ország kereskedelmi forgalmát.

Ebből eredően 1800-ban már 50 millió forint körül mozgott a külkereskedelmi forgalom, ami akkor is tetemes növekedés, ha ebben már Erdély forgalma is benne van, mivel Magyarország és Erdély között 1783-ban a vámsorompót feloldották. (Egyébként Erdély külkereskedelmi forgalmának értéke 1781-ben 2,2 millió forint volt.) Ez az emelkedés az 1810-es évekig tart, s az átmeneti visszaesés után a tízes évek végére 70 millió forintban stabilizálódik. Az 1830-as években ismét jelentősen emelkedni kezd, majd 1845-re megduplázódik, megközelítve a 150 millió forintot.

A másik fontos változás, hogy Magyarország az örökös tartományoknak döntő külkereskedelmi partnerévé válik. Magyarország külkereskedelmének egyre nagyobb része szorul a Habsburg Birodalom keretei közé. 1767-ben behozatalunknak már a kétharmada az osztrák örökös tartományokon keresztül bonyolódott le, és az összes behozott áru 44 százaléka ezeknek az országoknak a termékeiből került ki, — 4,7 millió forint értékben, az egyéb országokból behozott áruk értéke pedig 1,3 millió forintot ért el. 1780-ban az import értéke az örökös tartományokból 7 millió forintra tehető, és a más államokból szár-

mazó áruk értéke 5,3 millió forintra rúgott. Ekkor már az örökös tartományokon keresztül lebonyolított forgalom a külkereskedelem közel 80 százalékát jelentette, az importált áruknek is több mint a 60 százaléka osztrák termék volt.

A kivitel területén még hamarabb az örökös tartományokra tolódott a túlsúly. 1767-ben Magyarország összkivitelének 82 százaléka irányult az örökös tartományokba, 1780-ban pedig 84 százaléka. Ez azt jelentette, hogy Ausztria számára Magyarország jelentősége a behozatal szempontjából is megnőtt. 1783-ban az örökös tartományok behozatalának közel a fele Magyarországról származott, melynek 46 százaléka csaknem kizárólag termény, élelmiszer és nyersanyag volt. Az osztrák kivitelnek ugyanakkor 1/3-át Magyarország vette fel. A 20. század első felében mind az export, mind az import lényegében az 1780-ra kialakult arányokon maradt meg. A külkereskedelem mennyiségi növekedésével együtt változott a kivitel összetétele is. A 18. század elején még a szarvasmarha és a bor volt az uralkodó exportcikk. E század folyamán azonban a borkivitel fokozatosan csökkent. Ennek oka részben az osztrák vámpolitika volt, amely Galícia Habsburg-kézre jutása után (1772, illetve 1795) a Lengyelország felé menő borkivitel is akadályozta. A poroszországi forgalomnak pedig az osztrák-porosz ellentétek vetettek véget. Másrészt a bortermelés hanyatlása, és a minőség romlása, továbbá a hamisítás elterjedése is hozzájárult a borexport szerepének csökkenéséhez.

Ugyanakkor egyre nagyobb jelentőséghez jutott a korábban alig figyelembe vehető *gabonakivitel*. Az Ausztriába irányuló búzaexport 1767-ben több mint 420 ezer forintot tett ki, s ez az összeg 1780-ig 700 ezer forintra emelkedett. Nőtt az egyéb gabonaneműek — rozs, árpa stb. — kivitele is. Az 1770-es években a gabonakivitel már harmadik helyet foglalt el a csökkenő állatexport, és a súlyban megnőtt gyapjú mögött. Jelentősebb kiviteli cikkek voltak még ebben az időben; a dohány, a nyersbőr, a gubacs és a sertés, amelyeknek jelentős része azonban balkáni eredetű volt. A napóleoni háborúk után a gabonakivitel növekedése megállt, és csak az

1820-as évek derekától emelkedett ismét. A gyapjúexport viszont állandóan nőtt és az 1820-as években az örökös tartományok textiliparának rohamos fejlődése következtében néhány év alatt megduplázódott, 1824-re elérte a 200 ezer mázsát. A növekedés ettől kezdve kiegyensúlyozottabb lett. A többi fontosabb kiviteli cikk pedig az 1810-es évek devalvációi által keltett krízis következtében kiegyenlített emelkedést mutatott. Ezek közül a repceolaj, a len, a kender és az ásványkincsek közül a réz érdemel említést.

Az örökös tartományok mellett csak Törökország jöhetett számításba, mint jelentősebb külkereskedelmi partner. Innen elsősorban a behozatal volt jelentősebb, főleg a sertés és a szarvasmarha, amelyeket tovább vittünk nyugatra. Az iparcikkek közül a köznép körében használt durva, az úgynevezett. abaposztó importja volt jelentős a 19. század elején. Ekkor megfordult a helyzet, míg korábban csak rezet, higanyt és söt vittek ki a Balkán felé, most nőni kezdett a durva magyar posztó kivitele is a morva és a cseh posztó mellett. A 18. század utolsó évtizedéig Lengyelország mint borfelvevő piac jelentős volt, a behozatalban pedig vászonnal szerepelt. A 18. század végére azután politikai felosztás miatt kiesett a számba jöhető kereskedelmi partnerek sorából.

A magyar külkereskedelmi mérleg Törökországgal szemben mindvégig passzívvá vált, az örökös tartományokkal és Lengyelországgal szemben viszont jelentős aktívummal zárult. Végeredményben az összforgalom az 1770-es-1880-as években évi 1–4 millió forintos kiviteli többletet mutatott. A háborús konjunktúra időszakában ez az összeg 5–9 millióra is felemelkedett. Az 1816–1826 közötti adatok szerint ez évi 2 millió forint körüli hiányt jelentett. A vámjegyzékek adatai alapján — amelyeken ezek a forgalombecslések alapultak — az 1830-as évektől ismét évi néhány milliós többlettel zárult a hazai külkereskedelmi forgalom.

Végeredményben tehát az export-import adatok összevetése azt mutatja, hogy Magyarország külkereskedelmi mérlege inkább aktív volt, mint passzív. Ezt az aktívumot viszont több té-

nyező csökkentette. A vámjegyzékek a magyar áruk értékét inkább magasra, az osztrák áruk értékét pedig alacsonyra becsülték. Azt sem vették figyelembe, hogy a tranzisztóárúként kezelt cikkek jelentős része bennmaradt az országban, ami az aktívumot csökkentette. Továbbá a mérlegben nem szerepelnek a nemesség saját szükségletére behozott áruk, és a tekintélyes arányú csempészet, amely elsősorban Magyarország felé irányulva ugyancsak a behozatalt növelte. Mindez a külkereskedelmi mérleg aktívumát durva becslés szerint kétharmadára felére csökkenti.

Ilyen csökkentett mértékben sem beszélhetünk arról, hogy Magyarország külső kapcsolatai révén gazdagodott volna. A kereskedelmi forgalom kívül ugyanis jelentékeny pénzüsszegek áramlottak ki az országból. A 18–19. század fordulójának kiváló közgazdásza Berzeviczy Gergely a vagyonkiáramlás főforrásaként a bányá, pénzverési és egyéb kamarai jövedelmek címén Bécsbe vándorolt összegeket, a külföldön élő, illetve az odajáró arisztokrácia kint elköltött jövedelmét stb. sorolta fel. Mások ide sorolták még a bécsi hitelezőknek járó kamatokat is, — bár utóbbi természetesen kiadásnak is számíthat. Mindez együttesen több millióra rúgott, és a fizetési mérlegnek ez a passzíva a kivételes évektől eltérően felülmúlhatta a kereskedelmi mérleg aktívumát. Ennek ellenére a számítások bizonytalanságát is figyelembe véve megállapítható, hogy a hadikonjunktúra idején és az 1830-as és 1840-es években Magyarország külső gazdasági kapcsolatai az átlagnál kedvezőbbek voltak, és a tőkefelhalmozás számára bizonyos lehetőséget nyújtottak.²

A világgazdasági kapcsolatok fejlődésének tendenciái

Mielőtt Magyarország külkereskedelmének a tárgyalott időben történő bemutatására rátérnénk, feltétlenül szükséges áttekinteni a korszak világgazdasági kapcsolatainak alakulását és kereskedelmének kiterjedését, hogy ebbe a folyamat-

ba ágyazhassuk be hazai külkereskedelmünk történetét is.

A világgazdaság fizikai kiterjedése nemcsak a felfedezések és a hódítások, nemcsak a valóságos népvándorlás nyomán haladt előre. A világgazdaság fizikai kiterjedésénél mindenekelőtt számításba kell venni a 19. század legnagyobb vívmányát, a modern tömegközlekedés világméretű kiépülését is. Ebben a században a világgazdasági kapcsolatok rendkívüli mértékben, ugrásszerűen, megnövekedtek. Ez egyaránt jellemezte a hagyományos árukapcsolatokat, de kiterjedt a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban eddig lényegében ismeretlen új tényezőkre is.

Új jelenség a tőke és a munkaerő nemzetközi áramlása

A világgazdaságról a 15–18. század között főként abban az értelemben lehet beszélni, hogy kiépült a nemzetközi munkamegosztás rendszere, és azon belül a fejlettebb nyugat-európai országok az ipari szállító és élelmiszer-nyersanyag vásárló szerepében léptek fel az elmaradottabb latin-amerikai és kelet-európai régiókkal szemben. A világgazdaság elősorban az áruszállítások rendszerére épült. Az áruszállítások nagyarányú emelkedése — amint azt látni fogjuk — elsősorban a modern tömegközlekedés kiépülésének volt köszönhető. A szállítási igények növekedésével új közlekedési eszközre volt szükség, ennek létrehozását az ipari forradalom találmányai tették lehetővé. A 19. század első harmadában Angliában útjára indult új szállítási eszköz hamarosan elterjedt Európa más területein is. A kontinensen elsőként 1835-ben Belgiumban indult el a gőzmozdony, majd Bajor- és Szászországban, Franciaországban, Ausztriában, Porosz- és Oroszországban robotgattak a szerelvények 1848 előtt.³

A vasút elterjedésével párhuzamosan vette kezdetét a modern úthálózat kiépítése, a modern hajózás megteremtése, a folyami vízi utak fejlesztése, amelyek kiterjedt folyamszabályozási munkálatokat igényeltek. Nagy hatással volt a gazdasági kapcsolatok kiépülésére a távközlés

rendszerének létrehozása, a mértékrendszer nemzetközi egységesítése, amelyek nélkül a nemzetközi együttműködés ezer apróbb-nagyobb akadályokban ütközött volna.

A fentiekben felsorolt találmányok alkalmazása, az intézkedések bevezetése nagyban hozzájárult, hogy a 18. század végétől azután az áruszállítások mennyisége rohamos növekedésnek indult, 1750 és 1913 között a világkereskedelem volumene egyes becslések szerint 700 millió dollárról több mint 38 milliárdra, vagyis több mint ötvenszeresére ugrott. Ezen belül csupán 1820 és 1880 között közel kilencszeres a növekedés és a világkereskedelem csupán a 20. század első évtizedeiben megkétszereződött.

Magától értetődő, hogy az áruk megnövekedett tömegének ilyen mértékű áramlása már önmagában is a világgazdaság erőteljesebb nemzetközivé válását, a munkamegosztás az összes kontinenst átfogó kiszélesedését eredményezte.

A 19. század folyamán azonban a hagyományos árukapcsolatok mellett az országok és kontinensek gazdasági kapcsolatait meghatározó új tényezők is. Eddig ugyanis csak a termelés eredményeként létrehozott árutömeg áramlott az országok és földrészek között, most az összes főbb termelési tényező nagy nemzetközi áramlása vette kezdetét. Ezek sorában különösen jelentős a munkaerőnek a kontinensek közötti vándormozgalma. Európából közel 50 millió vállalkozó szellemű, elkeseredett, üldözött vagy csak kalandra és jobb sorsra váró ember kerekedett fel és vándorolt más kontinensre.

A munkaerő mellett a termelés e másik meghatározó tényezője, a tőke nemzetközi áramlása is gyakorlatilag új jelenség volt, hiszen korábban legfeljebb szórványosan, úgyszólván véletlenül került csupán sor külföldi tőkekihelyezésre. A 19. század közepén viszont Anglia már mintegy 2,3 milliárd dollár összegű tőkét exportált, 1914-re ez az összeg megközelítette a 20 milliárdot. Főként az 1870-es évektől bekapcsolódó Franciaország, majd Németország révén, és néhány más ország kevésbé jelentős

közreműködésével a tőkeexport összege 1914-ig már meghaladta a 45 milliárd dollárt. A tőke-kivitel a világgazdaság nemzetközivé válásának fontos tényezőjévé lépett elő.

A folyamatban különösen nagy szerepet játszott a szabadkereskedelmi-rendszer intézményesítése és ezzel kapcsolatosan a nemzetközi monetáris és hitelrendszer kiépítése. Az aranystandard általánossá válása technikailag rendkívül megkönnyítette a nemzetközi áru- és pénzforgalom lebonyolítását. Nem kis része volt a folyamatban a piacokat 1870-es évektől kontinentális, sőt világméretben szabályozó tőkés megállapodásoknak, a nemzetközi kartellek és trösztök, valamint a multinacionális vállalatok intézményeinek.

Az előzőekben már utaltunk egyéb tényezők fejlesztő hatásaira, amelyek nagyban elősegítették, hogy a 19. századi világgazdaság összehasonlíthatatlanul szélesebb-átfogóbb nemzetközi kapcsolatrendszerre épüljön, mint korábban.⁴

Még radikálisabb változások, a cserearányok mozgása

A tömegszállítás nemzetközi hálózatának kiépülése és a hatalmas méretű tőkeexport legközvetlenebb hatásaként az árutömegek nemzetközi áramlásában mutatkozott meg, amely minden korábbi elképzelést túlszámalyoló méreteket öltött. A gyorsan fejlődő ipari központok egyre hatalmasabb mennyiségben vásárolták a nyersanyagot és a városokba telepedett, ipari foglalkozást űző lakosság ellátásához szükséges élelmiszert, ugyanakkor egyre több iparcikket szállítottak a nem iparosodott országokba.

A 19. századi világkereskedelem legfőbb szereplője az ipari forradalom úttörője, Nagy-Britannia volt. A gyorsan iparosodó és városiasodó szigetország egyre kevésbé tudta ellátni magát, s egyre nagyobb mennyiségeket vásárolt külországokban. Az angol import értéke 1800 és 1850 között 118 millió dollárról 485 millióra, majd 1913-ra 3,8 milliárd dollárra ugrott, vagyis a század első felében megnégyszereződött, majd

az I. világháborúig újabb nyolcszorosára, összesen kereken 32-szeresére növekedett.

A 19. században, de különösen a harmadik harmadtól újabb, és még radikálisabb változások tanúi lehetünk. Míg a 18. század folyamán Anglia minden fontos ipari nyersanyagot illetően önellátó volt, addig 1913-ra már csupán szén-szükségletét tudta saját termeléséből kielégíteni. Gyapot, gumi, olaj szükségletét teljesen behozatalból kellett fedeznie, de a fa, a gyapot új legnagyobb hányadát, sőt a vasércet is növekvő mértékben importból elégítette ki. Élelmiszer-szükségletét az 1860-as évekig képes volt kielégíteni, de a 19. század végére búza-szükségletének negyötödét és hús-szükségletének kétötödét importból fedezte.

Nyugat-Európa más gyorsan iparosodó országai esetében az import növekedése rendkívülien jelentős volt ugyan, de korántsem következett be az Anglia esetében megfigyelhető egyoldalú ipari specializálódás. Franciaország és Németország például élelmiszerekből legnagyobbbrészt mindvégig önellátó maradt, hiszen Angliától eltérően nem szorította vissza mezőgazdaságát. A francia behozatal 1830 és 1913 között hétszeresére, a német behozatal ugyanezen idő között négyszeresére ugrott. A francia behozatal legfőbb tételeit az egész időszakban a textilipari nyersanyagok tették ki. Az utóbbi időpontban azonban már jelentős a szén és a koks (7 százalék), a gép (4 százalék), valamint a gabona és a liszt (7 százalék) importja is. A német behozatal legnagyobb tételét 1880-ban a gyapjú és a gyapot alkotta. (17 százalék), és ha csökkenő mértékben is, de 1913-ban is ez a legfőbb importtétel (10 százalék). Az élelmiszerek részesedése ugyanakkor 1880 és 1913 között 21 százalékról 8 százalékra csökkent.

A legkisebb, fejlett nyugat-európai országok behozatala a francia–német import skáláján mozgott. Hollandia legfőbb importtétele 1913-ban az összes behozatal 17 százalékát kitevő gabona és liszt volt, Belgium esetében ez az arány jóval kisebb, de Svájc behozatalának 12 százalékát teszi ki. Hollandia importjának 1/3-át, a svájci bevétel 30 százalékát a különféle fűtő- és nyersanyagok alkották.

A világkereskedelem legfőbb árucikkei változatlanul az élelmiszerek és nyersanyagok maradtak. A Kuznets számításai szerint 1876–1880 között a világ kereskedelmének 64 százaléka ezekből a cikkekből állott, és az I. világháború előtt lényegében változatlanul 63 százalék volt.

A változatlan összetételű, de ugrásszerűen növekvő áruszállítások valóságos központja Anglia és még néhány nyugat-európai ország volt. Ez a néhány állam szívta fel a világ összes kontinensén termelt és a világpiacon értékesített élelmiszer és nyersanyag 69 százalékát az 1870-es évek második felében. 1913-ban e néhány ország — ugyancsak alig csökkenő mértékben — a világimport 63 százalékát vette át.

Az ipari forradalom nyomán gyorsan iparosodó Nyugat-Európa a növekvő nyersanyag- és élelmiszer-behozatalért elsősorban iparának termékeivel fizetett. A legfőbb nyugat-európai exportcikk a textiláru lett. E mellé még felsorakozott a gépek, a hajók, a vasúti anyagok, járművek és a vegyi anyagok kivitele is. Nagy-Britannia exportja 1880 és 1913 között 185 millióról 2,6 milliárd dollár értékre, 16-szorosára ugrott. A 19. század folyamán Anglia kivitelének 30–40 százaléka mindvégig a pamutipar termékeiből származott, ami még 1913-ban is 20 százalék volt. Az angol kivitelben ugyanakkor a század közepétől fontos szerepet játszottak a vas, a szén, valamint a gépipari termékek is. 1913-ban az összes angol kivitelnek 25 százaléka vas- és acéláruk, gépek, vegyi anyagok és a szén voltak.

A francia kivitel közel felét 1830-ban a textiláruk, főként a kiváló minőségű luxustextiliák képviselték. 1913-ban az export közel egynegyede változatlanul finom textília. A német kivitelben, amely főként a század közepétől lendült fel, 1880-ban még ugyancsak a textilipari termékek álltak az élen az export 24 százalékával, de 1913-ban szerepük 7 százalékra csökkent, míg a legnagyobb exportcikké a vas, az acél és az acéláruk váltak (13 százalék), amelyek mellett a gépexport is különleges jelentőséget nyert (7 százalék).

Az iparcikkek meghatározó szerepe jellemez-

te a kisebb nyugat-európai államok kivitelét is. A holland export egynegyedét, a belga kivitel egyötödét, míg Svájc külföldi szállításainak közel felét textiláruk, valamint vas- és gépipari termékek adták 1913-ban. A fejlett európai ipari országok kivitele legnagyobb részben a szomszédos, illetve más európai országokba irányult. Franciaország legfőbb vevői Anglia, Németország és Belgium, maguk is fejlett ipari országok. Németország exportjának 1913-ban is 71, Belgium exportjának 83 százalékát az európai országok veszik át. Az ipar fejlődése tehát egyben növekvő ipari felvevőpiacot is teremtett.

Az ipari készáruk és nyersanyagok, illetve élelmiszerek cseréje a nyugati hatalmak által uralt világpiacon általában az ipari termékeket exportáló országoknak kedvezett. Különösen 1870–1913 között figyelhető meg az iparcikkek, valamint a nyersanyag-, továbbá az élelmiszerárak közötti oló szétnyílása az iparcikkek javára. A gépek világpiacon átlagosan 16 százalékkal magasabb volt, mint 1872-ben, 1913-ban pedig újabb 31 százalékos emelkedés következett be. Ugyanakkor a gabonaárak, amelyek a 19. század harmadik negyedében növekedtek, az 1870-es évek közepétől viszont zuhanásszerűen csökkentek. A búza ára az 1850-1860-as évek közepe közötti szinthez képest az 1880/90-es évek közepéig 1/3-dal, a rozsé 1/4-del esett. Hasonló tendenciát mutattak a nyersanyagok ármozgásai is: a fa világpiacon átlagosan 1872 és 1913 között 1/6-dal, a szén és a kocsz ára ugyancsak 1/6-dal esett. A nyersanyag árak összességükben, átlagosan is 1/3-dal csökkentek.

Ugyanakkor a fejlett ipari országok és a nyersanyag-, illetve élelmiszer-termelő országok közötti áruforgalomban egyáltalán nem feltétlenül és automatikusan érvényesültek a kedvezőbb cserearányok az ipari országok javára. Figyelembe kell vennünk, hogy az egyes agrár-országok milyen termékekkel jelentek meg a piacon. Míg a gabonaárak drámaian csökkentek, addig az állati termékek árai az egész időszakban emelkedtek. Ha egy mezőgazdasági ország képes volt a termelését és kivitelét átalakítani, mondjuk a korábbi gabonaexportról az állati ter-

mékek kivételére megváltoztatni (ez volt például jellemző Dániára), akkor az nem szenvedett a cserearányok romlásától károkat, sőt képes volt cserearány-nyereségére szert tenni. De az ipari exportáló országok esetében sem érvényesült valami automatikus előny. Anglia az 1860 és 1914 között mintegy 20 százalékos cserearány-javulást ért el, vagyis 1914-ben ugyanannyi értékű exportért egyötöddel több árut vásárolhatott a világpiacon, mint 1860-ban. Belgium külkereskedelmi árai hasonló tendenciát mutattak.

Ugyanakkor Franciaországban és Németországban az I. világháború előtti évtizedekben kedvezőtlen áralakulás volt tapasztalható. 1880 és 1913 között Németország mintegy 20 százalékos csereeromlást szenvedett el. Svédország, melynek kivételében az élelmiszerek és nyersanyagok játszották a főszerepet — cserearányai viszont 50 százalékkal javultak. Az Osztrák–Magyar Monarchia vámvédelmét élvező mezőgazdasági kivitel árai Magyarország számára cserearány-javulást hoztak, míg az Ibér-félsziget országainak cserearánya — az erős spanyol protekcionizmus ellenére is — romlott. Norvégia cserearányai a szállítási tarifák drasztikus csökkenése következtében szintén romlottak. Tehát a legkevésbé sem beszélhetünk valamiféle uniformizált folyamatokról, amelyben az ipari országok egyformán kedvező, és a mezőgazdasági és nyersanyagszállító országok pedig kedvezőtlen helyzetben lettek volna.

A hatalmas nyugat-európai országok valóságos szívó hatást gyakoroltak amint az tapasztalható az iparilag még elmaradottabb területek gazdaságára. Kialakult az iparilag fejlettebb nyugat-európai országok és az elmaradottabb agrár-nyersanyagtermelő dél-, kelet- és észak-európai régiók egymás közötti kereskedelme.

Az 1860-as évektől az európai export fél évszázadon át évente átlagosan 2,8 százalékkal növekedett. Egyes elmaradottabb országok kivitele még ennél is gyorsabban nőtt: Bulgária 5,3 százalék, Oroszország 3,8 százalék, Finnország és Dánia évi 5,1 százalék export növekedést ért el.

Az európai export ugrásszerű növekedésre

utal, hogy P. Bairoch számításai szerint a kivitel értéke 1830-1913 között 645 millióról 10.550 millió dollárra nőtt, és az ugyancsak gyorsan növekvő bruttó nemzeti termék mind nagyobb hányadát érte el.

Az európai export

Év	Gross National Product (GNP) + százalék
1830	4,0
1860	9,4
1890	12,6
1913	14,0

Az ugrásszerűen növekvő világkereskedelem tehát legnagyobb részben változatlanul Európán belüli kereskedelem maradt. 1867 és 1880 között Európa részesedése elérte a világ-kereskedelem 67 százalékát, és bár ezt követően a többi kontinens szerepe határozottan nőtt, Európa gyakorlatilag tartani tudta pozícióját; részesedése csupán 62 százalékra csökkent.

Miközben Európa szerepe a világkereskedelemben a 19. század folyamán mindvégig meghatározó maradt, a kereskedelem ugrásszerű kibővülése a többi kontinens világkereskedelmi szerepét is növelte, sőt Afrika és Ázsia nagy területei, illetve Óceánia is csak a 20. században találja meg helyét a fejlődő világkereskedelemben.

E kontinensek részben éghajlati-természeti adottságaik alapján, részben pedig a tudatos gyarmati politika révén illeszkedtek be a nemzetközi munkamegosztásba.

Egyes Európán kívüli országok számára jelentős piacot nyitott a korábbi luxuscikkek tömegfogyasztási cikké válása a fejlett európai országokban. Ilyen volt például a tea, amelyet a hollandok a 17. század elején hoztak Kínából Európába. A 19. század folyamán létrehozott indiai és ceyloni brit ültetvények játszották már a legfőbb szerepet. Hasonló volt a helyzet a kávé esetében is, amelyet ugyancsak a 17. században Jemenből hoztak Európába, de csak a 18–19. században vált tömegfogyasztási cikké.

A kávé exporttermékké válik Afrikában, de különösen Dél- és Közép-Amerikában.

Az Európán kívüli kontinensek viszont nem csupán kávé, tea, nádcukor stb. tömegfogyasztása révén jutottak nagy export-lehetőségekhez.

Jóval fontosabb volt a hatalmas tömegekben fogyasztott élelmiszer és nyersanyagok termelésébe és kereskedelmébe való bekapcsolódásuk. A 19. század folyamán az európai gabonatermelő és exportáló országok legveszedelmesebb versenytársává vált az Egyesült Államok, Kanada, India, Ausztrália és Argentína. Az Egyesült Államok 1850 és 1915 között évi 8 milliőről közel 170 millió dollár értékre, több mint húszszorosára növelte búzaexportját. Argentína pedig az 1890-es években megháromszorozza búzakivitelét.

Ugyanez játszódik le a hústermelés és kivitel esetében is. Amerika már az 1860–1870-es évektől szállított élő állatot Európába. Az 1880-as évektől pedig a tengeri mélyhűtött szállítás lehetősége is megnyílt. Az Egyesült Államokból már 1875-ben szállítottak húst Angliába, a hűtést ekkor még természetes jég és ventilátor segítségével oldották meg. 1879-ben már Ausztráliából is tudtak fagyasztott húst Londonba szállítani. Ausztrália juhállománya — amelyet csak 1788-ban honosítottak meg — gyors növekedésnek indult. A tengerentúli húszállítás ugrás-szerűen emelkedett: 1874 és 1899 között az Egyesült Államokból szállított hús mennyisége 1.000 mázsáról 1,3 millió mázsára ugrott. A századfordulótól pedig egyre inkább Argentína, Ausztrália és Új-Zéland nyomult előre a világpiacon.

A mezőgazdaságban termelt ipari nyersanyagok világkereskedelmében jelentősebbé vált az

észak-amerikai, indiai, egyiptomi gyapot, a 19. század közepétől az angol import felét fedező ausztrál gyapjú kiszorítja a német és spanyol elődjét. 1913-ban a világ gyapjú-szükségletének felét Ausztrália és Új-Zéland fedezi.

A legfőbb behozatali országok kereskedelmében számos fontos cikk szállítója egyre inkább az amerikai, ázsiai vagy afrikai kontinensről került már ki. Anglia például 1831-ben behozatalának egyik legfőbb tételét, a búzát 84 százalékban Európából szerezte be, 1913-ra azonban az öreg kontinens részesedése 5 százalékra zuhant, és helyét az észak-amerikai, indiai és argentin búza foglalja el. Ugyanezen évtizedben a csaknem kizárólag európai eredetű gyapjú-importot az ausztrál és dél-afrikai gyapjú váltja fel.

Belgium 1880-ban az importált áruk 76 százalékát még az európai országoktól vásárolt, 1913-ban már csak 66 százalékát. Hollandia bevételében Európa részaránya ugyanakkor 78 százalékról 38 százalékra esik vissza. Egyes nyersanyagok, különösen a réz és néhány más fém, a gumi, valamint az olaj esetében Európa ipari hatalmai egyre nagyobb mértékben szorultak rá az Európán kívüli területekre.

A későn induló kontinensek, ezenbeül a gyarmatok szerepe a világkereskedelemben ennek ellenére sem igazán jelentős még. Az 1870-es évek végén Ázsia, Afrika, Latin-Amerika és Kelet-India együttes részesedése a világkereskedelem 24 százalékát tette ki, és ez az arány 1913-ra mindössze 25 százalékra emelkedett. A felvázoltak azt mutatják, hogy az eddig kívül rekedt kontinensek is bekapcsolódtak a világgazdaságba, a világ kereskedelmi életébe.⁵

A tanulmány második, befejező részét a következő számunkban közöljük. (a szerk.)

Irodalom

1. Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Második, részben átdolgozott kiadás Bp., 1997. Aula Kiadó 170—173. l.
2. Gyimesi Sándor: Magyar gazdaságtörténet 1848-ig. Szerk.: Pach Zsigmond Pál Bp., 1988. Tankönyvkiadó 165—168. l.
3. Majdán János: A "vasszekér" diadala Bp., 1987. Kossuth könyvkiadó 10—11. l.
4. Berend T. Iván-Ránki György: Európa gazdasága a 19. században 1780—1914. Bp., 1987. Gondolat 26—28. l. Uo. 53—61. l.
6. Magyarország története 1890—1908. I. köt. Főszerk.: Hanák Péter, Szerk.: Mucsi Ferenc Bp., 1978. Akadémia Kiadó 279—281 l.
7. Berend T. Iván-Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bp., 1972. Kossuth Könyvkiadó és Jogi Könyvkiadó 68—69. l.
8. Magyarország története 1848—1890. I. köt. Főszerk.: Kovács Endre, Szerk.: Kutas László Bp., 1979. Akadémia Kiadó 569—571. l.
9. Magyarország története 1848—1890. II. köt. Főszerk.: Kovács Endre, Szerk.: Kutas László Bp., 1979. Akadémia Kiadó 990—999. l.
10. Magyarország története 1890—1918. I. köt. ... 348—392. l.
11. Magyarország története II. köt. Főszerk.: Molnár Erik Bp., 1967. Gondolat Könyvkiadó 170. l.
12. Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században II. javított kiadás Bp., 2000. Osiris Kiadó 37—38. l.
13. Dr. Kaposi László: Az európai gazdaság a XVII—XX. században. Pécs, 1995. Janus Pannonius Tudományegyetem 61—63. l.

